

Megajándékozottság és megszólítotttság Løgstrup filozófiájában

Kivonat

A bizalom: lehetőségfeltétele a hétköznapi élet tevékenységeinek – ugyanakkor kockázatvállalás is. E két szempont feszültségének tárgyalásához Løgstrup *The Ethical Demand* című művéhez fordulunk. Milyen kapcsolat található a *demand* és a *trust* fogalma között? Løgstrup a *demand* (fordring) kifejezést annak az elgondolására használja, hogy valamit követelni tőlünk anélkül, hogy ez a követelés parancs lenne.

Løgstrup értekezése Kant és Kierkegaard tovább gondolásának tekinthető. Egy kommunikatív etika lehetőségének a kérdése is feltehető. A teleologikus és a deontologikus etikához képest egy harmadik lehetőség mutatkozik meg. Løgstrupra alapozva a kommunikatív etika elkülöníthető a habermasi megközelítéstől és a hatalomnak, valamint a normának egy olyan felfogására alapoz, amely nem pusztán a társadalmi erők terméke, hanem egy belső konstitúció eredménye (Thomassen, 1985/1992). E fordulattal pedig visszaérkezünk egy alapvető belátáshoz, amely a bizalom és a hatalom közötti összefüggésekre kérdez rá.

Knud Ejler Løgstrup dán filozófus és teológus neve jobbra ismeretlen a magyar nyelvi környezetben.¹ Dániában meghatározó filozófusként jegyzik, az észak-európai államokban jelentős hatást gyakorol az életműve, nemzetközi szinten egyre átfogóbb recepciója van kialakulóban.² Tanulmányomban arra törekszem, hogy fő művének néhány alapvető tételét bemutassam, a bizalom kérdésére fókuszálva.

¹ Losoncz Alpár áttételesen, Zygmunt Baumanon keresztül, hivatkozik Løgstrupra. Losoncz Alpár: A bizalom politikai-gazdaságtana: miért szökik előlünk a bizalom? In: Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 13. A bizalom*. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Magyar Filozófiai Társaság, Státus Kiadó, Szeged, 2015. 139.

² Fink, Hans – Stern, Robert (ed.): *What Is Ethically Demanded? K. E. Løgstrup's Philosophy of Moral Life*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2017. Andersen, Svend – van Kooten Niekerk, Kees: *Concern for the Other. Perspectives on the Ethics of K. E. Løgstrup*. University of Notre Dame Press Notre Dame, Indiana, 2007. A szerkesztett kötetekben olyan neves szerzőket is publikáltak, mint Alasdair MacIntyre vagy Zygmunt Bauman. Stern, Robert: *The Radical Demand in Løgstrup's Ethics*. Oxford University Press, 2019.

Løgstrup 1905. szeptember 2-án született Koppenhágában és 1981. november 20-án halt meg Hyllestedben. A 20. századot szinte teljesen felölelő élettartam alatt egy sajátos filozófiai életművet alkotott. A történelmi tapasztalat, a vallásos háttér, a kor aktuális problémáira irányítja figyelmét, amely úgy fogalmazható meg, hogy miként magyarázható a rossz, milyen szembenállás alakítható ki vele szemben. Egyetemi tanulmányait teológiai akadémián folytatja, de egy erős filozófiai érdeklődés jellemző a tudományos kutatásaira. Egy ösztöndíj segítségével 1930 és 1935 között Németország és Franciaország legnevesebb filozófusait hallgatja, akik közül kiemelkedő fontosságot kap Hans Lipps. 1936 és 1943 között lutheránus lelképásztor. Közben filozófiából doktorál és habilitál, 1943-tól az aarhusi egyetem vallásfilozófia professzora egészen 1975-ös nyugdíjba vonulásáig.

Fő műve *Az etikai követelés* 1956-ban jelenik meg.³ A könyv a szeretet parancsolat filozófiai kifejtésének tekinthető, amelyet a szerző a filozófiai eszköztár segítségével törekszik kibontani. A felebarát szeretete az emberi lét egy alapvető meghatározottságát tükrözi, kölcsönös függőségünket és kiszolgáltatottságunkat. Születésünktől fogva függünk a minket körülvevő emberektől és ez a függőség egy kiszolgáltatottságot, védtelenséget jelent. Ebből az alaphelyzetből származtatja Løgstrup a követelés fogalmát.

Az etikai követelés szintagmát értelmezhetjük a szeretet vagy a gondoskodás követeléseként. A követelés fogalmával abba a nehézségbe ütközünk, hogy a szeretetet nem lehet kikövetelni, kieroszakolni. Løgstrup a dán *fordring* fogalmát használja, amely a magyar követelés fogalmánál jóval tágabb. Általános értelemben azt jelenti, hogy valakit megkérnek, felszólítanak, igénylik, hogy tegyen meg valamit. E lehetséges jelentéstartalmak közül néhány nagyon közel kerülhet a „parancs” gondolatához és éppen ez a nehézség: nem lehet szeretni parancsszóra. Løgstrup a „fordring” kifejezést annak az elgondolásnak a kifejezésére használja, hogy valamit anélkül követelnek meg tőlünk, hogy ez a követelés parancs lenne. Vagyis a cselekvés okát a követelt dolog tartalma képezi, nem pedig valamely parancsnok tekintélye, és így az ember nem csak vakon követi azt, amire utasítást kap, mivel a cselekvés inkább a megértés képességén, mint az engedelmességre való hajlandóságon alapul. A felszólítást a szerző nem formai, hanem tartalmi oldalról közelíti meg. Bizonyos értelemben a kanti kategorikus imperatívusz fordítottja ez, mivel nem egy általános formai feltételt, hanem konkrét tartalmi telítettséget jelent. A fogalom a kierkegaard-i életműben is nyomomon követhető, ahol a szeretet követe-

³ Angol fordítás: Løgstrup, K. E.: *The Ethical Demand*. Oxford University Press, 2020.

lése (*kjerlighedens fordring*) szemben áll a törvény követelésével (*lovens fordring*). A követelés fogalmának a bemutatására az irgalmas szamaritánus példázata kínálkozik.⁴ A felebaráti szeretet a mellettünk lévő ember szükségletének, betegségének, nyomorúságának az észrevételét és cselekedetben való kifejezését jelenti.

Az etikai követelés lehetővé teszi Løgstrupnak, hogy megfogalmazzon egy kritikát az individualitásában és egoizmusában túlságosan elmerülő emberrel szemben, aki szem elől téveszti az emberi lét és a jó élet alapvető értékeit. A világot és az embereket eszközként használva a siker elismertetésére törekszik. A filozófiai megismerés segítségével megismerhetjük az alapvető értékstruktúrákat, csakúgy ahogy a keresztény tanítás is rámutat a kudarcainkra és kölcsönös függőségünkre. Az elemzés önmagunk és az élet egy teljesebb megértését eredményezi, amely – ahogyan a kötet bevezetőjét jegyző szerzőpáros kiemeli – nemcsak a keresztényekre, hanem minden emberre alkalmazható.⁵

A követelést felszólítás, de inkább megszólításnak tekinthetjük. Megszólítva érzem magam, eleve megszólít a másik személy jelenléte. A megszólítottság a megajándékozottságból következik, amely a bizalom köréhez tartozik. Amikor egy ajándékot kapunk, figyelmünk rászegeződik, eleve kapcsolatba kerülünk az ajándékkal és az ajándékozóval. Ez még a teljesen formális, protokoll jellegű ajándéknál is érvényes. Az ajándék önmagában nem feltételezi a kölcsönösséget, nincs ellenértéke, mégis másképpen tekintünk azokra a tárgyakra, amelyeket ajándékba kaptunk és azokra a személyekre, akik megajándékoztak. A megajándékozottság ilyen értelemben elkötelez. A tény, hogy megajándékoztak vagyunk, figyelmünket a helyzetre irányítja, amelyben érintettek vagyunk, és amely megszólít bennünket. Az ajándék megérint, megszólít, úgy is felfogható, mint az élethez való elkötelezés. Az élet ajándékként való felfogásának (bizalom) velejárója az a megszólítottság (követelés), hogy én is ajándékozni akarok.⁶

⁴ E példázat kiválasztása korántsem véletlen. A könyv epilógusában Løgstrup Kierkegaard *Works of Love* című művének értelmezéséről vitatkozik Olesen Larson, Kierkegaard szakértővel. A vita tárgyát az képezi, hogy a Kierkegaard által bemutatott felebaráti szeretet milyen mértékben tolódik el egy pietista felfogás irányába, vagy a Løgstrup által képviselt „életszeretet” irányába. Kierkegaard, Søren: *Works of Love*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1949.

⁵ Rabjerg, Bjørn – Stern, Robert: Introduction. In: Løgstrup, K. E.: *The Ethical Demand*. Oxford University Press, 2020. XXV.

⁶ Mi történik azonban, ha az életigenlés helyett, az élettagadás tapasztalatával találkozunk? Løgstrup felvetését inkább az életbe kapaszkodás ösztöneként érthetjük. Az élet értelmének a kérdése ehhez képest egy reflexív szint, amelyet a szilénoszi bölcsesség fejez ki. Ld. Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése*. Budapest, Európa Kiadó, 1986. 37–38.

Az emberi lét alapvető meghatározottságának a kölcsönös függőséget tekintve, az egymásnak való kiszolgáltatottságunk úgy jelenik meg, mint gyengeség, de ugyanakkor az egymásra való támaszkodás is kiemelhető, mint erősség. Az interdependencia e kettőségét a bizalom fogalma is magában hordozza. A lényeges belátás az lesz, hogy alapvetően bízunk egymásban, hiszen „életlenes lenne másképp viselkedni. Egyszerűen nem tudnánk élni; az életünk elsorvadna és eltorzulna, ha eleve bizalmatlanul találkoznánk egymással, vagy ha azt feltételeznénk, hogy a másik lop és hazudik, álnok és félrevezet minket”.⁷ A bizalom eleve adottságáról, elsődlegességéről beszél Løgstrup, ami a bizalom elemzése során egy általános kiindulópont. Nem tudnánk sem élni, sem a világot megérteni, ha a bizalmatlanságba helyezkedünk. Az emberi viselkedésre nem is ez a jellemző. A hétköznapi életben eleve feltételezettként elfogadjuk, hogy a víz iható, az utcai közlekedésben az emberek betartják a közismert szabályokat, és sorolhatjuk tovább a passzívan elfogadott ismereteket, amelyek az életünket lehetővé teszik.⁸ Ugyanakkor „a bizalom kinyilvánításával kiszolgáltatjuk magunkat”, éppen a bizalom adásával mutatkozik meg sérülékenységünk, sebezhetőségünk, ami ilyen értelemben egy felvállalt kockázatot jelent.⁹ Azt mondhatjuk, hogy csak ezáltal válik teljes értékűvé az élet.

A bizalom kérdése kifejezetten fontos, hiszen az etikai követelésnek ez képezi az alapját. A bizalom eleve adottságát tényként kezeli ez a szemlélet. A bizalomban megelőlegezett várakozás, nem teljesülése esetén a csalódottság emelkedik felül. A megbízó kétszeresen vereséget szenved: elmondta a szükségletét, ezzel felfedve gyengeségét, ugyanakkor a kérés nem teljesülése miatt alulmaradt a megbízottal szemben. Egy kimondott kéréssel és egy nem teljesített cselekedettel maradt. A bizalomban egyszerre van jelen a kommunikáció és a cselekvés.¹⁰ Ideális esetben a kommunikáció és bizalom körei – csakúgy, mint a cselekvés és a bizalom körei – fedik egymást. Az adott szó és az adott cselekvés megfelel a megbízásnak. A bizalom elsődlegessége miatt, a bizalmatlanság csak az előzőnek egy hiányos változata.¹¹

Løgstrup a bizalmat és az emberi létezést egységben tekinti, majd a bizalomból származtatja a követelést, amelyet az emberi élettel egységben lát. A követelés

⁷ Løgstrup: i. m. 9. Saját fordítás (S. f.).

⁸ Vö. Kovács Barna: Communication, risk, trust. In: *Empedocles: European Journal for the Philosophy of Communication*, 12:1, 2021.

⁹ Løgstrup: i. m. 10. (S. f.)

¹⁰ Vö. Løgstrup: i. m. 14.

¹¹ Vö. Løgstrup: i. m. 17.

ebben az értelemben tényként adódik.¹² Kulcsfontosságú az alábbi idézet a bizalom és a követelés kapcsolatának a megértésében.

„A bizalom nem rajtunk múlik. Adva van. Az életünk egyszerűen a fejünk felett van megteremtve. Így nem lehet másképp élni, csak úgy, hogy az egyik ember a kimondott vagy vágyott bizalom révén átadja magát a másik embernek, és ezáltal az életét többé-kevésbé a másik kezébe adja. Pusztán az egymáshoz való viszonyulásunkkal részt veszünk egymás világának az alakításában. A másik emberhez való viszonyulással alakítom az ő világának a kiterjedtségét és színességét. Részt veszek abban, hogy széles vagy keskeny, világos vagy sötét, változatos vagy unalmas legyen – és nem utolsósorban részt veszek abban, hogy fenyegető vagy biztonságos legyen. Ez nem elméleteken és véleményeken keresztül jön létre, hanem pusztán a viszonyulásomon keresztül. Ezért van egy kimondatlan, mondhatni anonim követelés velünk szemben, miszerint gondoskodjunk arról az életről, amelyet a bizalom a kezünkbe ad.”¹³

Abból az egyszerű tényből kiindulva, hogy élünk, a bizalomba vagyunk helyezve. Ahogyan a születésünk nem a saját döntésünk, úgy a bizalomban létünk sem rajtunk múlik. Ilyen értelemben a bizalom megsértése, Løgstrup megfogalmazásában, élettágadás.¹⁴ Itt nem az önbizalom vagy a transzcendensbe vetett bizalom kérdése merül fel, hanem az emberek közötti bizalom. E bizalom, amely adva van, eleve egy „köztességben” van, amely egy kérés (követelés) formájában ölt testet és egy viszonyulásban, attitűdben nyer választ. Az élet, amely alapvetően bizalom (hiszen enélkül jóformán lélegezni sem lehet), egy követelés (vagy megbízás) formájában a másik emberhez kerül, aki azt a megbízatást kapja, hogy gondoskodjon róla. Ez a követelés, akárcsak a bizalom adottsága, nyelvi megformálás nélkül is alapszinten és egy széles értelemben jelen van.

Løgstrup fejtegetése szerint, az élet eleve a bizalmat feltételezi. A bizalom azt az interdependenciát jelenti, amely egyaránt lehet az erősségünk vagy a kiszolgál-

¹² Érdemes itt rátekinteni a bevezető fejezetek címére, amelyek tételmondatként értelmezhetők: The Trust Which, in a Fundamental Sense, Is Integral to Human Existence (1.1 fejezet), The Demand Which Arises out of the Trust, Which in a Fundamental and Wide-Ranging Sense, Is Integral to Our Human Life (1.2. fejezet), The Fact from Which the Silent Demand Arises (1. fejezet).

¹³ Løgstrup i. m. 17–18. (S. f.)

¹⁴ Az élettágadás (denial of life) visszaható, nemcsak a másik ember életének, hanem a saját élet értékének a tagadása is. Vö. Løgstrup: i. m. 14. A pozitív szemlélet, ami megmutatkozik Løgstrupnál, nem azt jelenti, hogy tagadná a szenvedés és a fájdalom tapasztalatát, hanem a bizalom elsőbbségét hangsúlyozza. Ennek megfelelően a bizalmatlanság, a rossz tapasztalata, hiány módusza az életigenlésnek, a bizalomnak.

tatottságunk megmutatkozása. Az embertársamnak való bizalomadást követelés-ként értelmezi, amely az életről való gondoskodásról szól. Ezt a követelést nyilván a másik személy is támaszthatja velem szemben.

A követelésnek négy jellemzője van: csendes (*silent*), radikális (*radical*), egyoldalú (*one-sided*) és teljesíthetetlen (*unfulfillable*). E jellemzők a követelés fundamentális mivoltát hivatottak kifejezni. A bizalom eleve adottságát könnyű bizonyítani, de ebből még nem következik a priori módon a követelés is. A követelésnek ezek a jellemzői lehetőségfeltételeknek tekinthetőek, amelyek leírják a követelés határait.

A csendes követelés arra vonatkozik, hogy az interperszonális kapcsolatainkban implicit módon jelen van egy felszólítás. Ahogyan a bizalom adottnak van tekintve, hiszen nem kérdőjelezem meg ok nélkül, hogy vajon tényleg ehető-e a kenyér, amelyet a pékségből vásárlók, ugyanúgy adódik a követelés teljesítése a megbízott részéről, vagyis a pék valóban ehető kenyeret ad nekem. Ilyen értelemben a bizalomnak is van egy némasága, amely nem tematizálódik. A követelés azt feltételezi, hogy megérttem a másik ember vágyát, szükségletét és annak megfelelően cselekszem.

„Amilyen bizonyos az, hogy az ember a kimondott vagy vágyott bizalmával életét többé-kevésbé a másik ember kezébe helyezi, ugyanolyan bizonyos az adott személy életéről való gondoskodás megkövetelése létünk szerves részeként [...]. [Ez] azt jelenti, hogy az emberek közötti minden találkozásban van egy kimondatlan (*unspoken*) követelés, függetlenül a találkozás körülményeitől és a találkozás jellegétől.”¹⁵

Løgstrup filozófiája könnyen kapcsolatba hozható Lévinas filozófiájával, ahol az arc üzenete szintén egy alapvető és néma követelés: „Ne ölj!”¹⁶ Løgstrupnál ez pozitív megfogalmazást nyer: gondoskodj rólam, figyelj rám, vigyázz rám. Egyszerűen úgy foghatjuk ezt fel, mint ahogyan a kisgyerekről gondoskodunk, amikor járni tanul, mellette állva arra törekszünk, hogy ne essen el. Tehát a másik ember szükségleteire való figyelésről van szó.

Két szélsőség – a túl kevés és a túl sok – között kell megtalálnia a helyét a gondoskodás. A gondoskodás kiszolgálást is jelenthet, amely a megbízó kényelmét segíti ugyan, de valójában nincs az ő javára. Elég csak a gyerek elkényeztetésre gondolnunk. A túlzó beavatkozás (*encroachment*) azzal jár, hogy úgy gondolom, jobban tudom, mire van szüksége a másiknak, mint ő maga, így kezembe veszem az

¹⁵ Løgstrup: i. m. 17. (S. f.)

¹⁶ Vö. Lévinas, Emmanuel: *Teljesség és végtelen*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999. 165.

életének az irányítását. Az irgalmas szamaritánus esetében ez a csendes követelés azt jelenti, hogy észreveszi a sebesült ember szükségletét, anélkül, hogy az hangot adna fájdalmának. A követelés határzónájáról van szó a csendes, kimondatlan jelző esetében.

A második jellemző szerint a követelés radikális, ami az önzetlenségre és a másik ember javára való cselekvés szükségességét emeli ki. A követelés nem enged meg semmilyen viszonylagosságot, az alapvető szempont szerint „a másik személy számára előnyös eredményre” kell vezessen.¹⁷ Ez a másikba való kihelyezetttség elvezeti a követelést egy következő határpontig, hiszen az ellenséget is magában foglalja. Az irgalmas szamaritánus példájában éppen az képezi a sarokpontot, hogy a szamaritánusnak oka lett volna arra, hogy ne vegye észre a szenvedőt – mégis eltekint ettől és azt teszi, amit tennie kell.

Ahogy az előző jellemzőnél volt egy konkrét kitérő a túlzások elutasítása révén, itt az etikai követeléssel, mint a társadalmi normák alapjával szembesülünk. Vagyis amikor a társadalmi normákkal kapcsolatban felmerül a miért kérdése, hivatkozhatunk az etikai követelés radikalitására, egyetemességére és abszolút mivoltára.

Az etikai követelés harmadik jellemzője az egyoldalúság (*one-sidedness*).

„Az életnek ez a felfogása szerint az élet és mindaz, amit ez magában foglal, az egyénnek adatik. Emiatt az embernek nincs olyan alapja a létezésében, amelyre támaszkodva ellenkövetelést támaszthatna egy másik emberrel szemben. Tekintettel arra, hogy amit egy emberi lény birtokol, azt kapta, nem lehet ellenkövetelést támasztani. Az ember adós, nem azáltal, hogy előbb valamilyen rosszat követett el, hanem egyszerűen azért, mert létezik és megkapta az életét.”¹⁸

Az élet ajándékként való felfogásáról van szó. Ahogy a bizalom esetében is egy adományról beszélünk, amelyből eleve származik a követelés. Az alaphelyzet szerint, a pusztán életünk alapján egyoldalúan szembesülünk a követeléssel. A követelés tehát nem a kölcsönösség logikáját követi, hanem eleve elkötelezettségről van szó. Maga az élet ajándéka az, ami valamit követel tőlem. Így nem adósság törlesztésről, bűnről beszélünk, hanem pozitív formát nyerünk, amely nem a megfosztottságból, törésből, hiányból származik, hanem az élet kiáradásából. A szamaritánus példájában nem találkozunk a kölcsönösség semmilyen számításával, hiszen fizet a fogadós, anélkül, hogy az ellenértéket, a megtérítés lehetőségét,

¹⁷ Løgstrup i. m. 39. (S. f.)

¹⁸ Uo. 100. (S. f.)

valamilyen biztosítást keresne a kiadásaira. A fogadóst arról biztosítja, hogy a felmerülő többletköltséget visszatértével kiegyenlíti.

A negyedik jellemző szerint „a szeretetre vonatkozó követelés, amely követésként akaratumkhoz szól, teljesíthetetlen (*unfulfillable*)”.¹⁹ A követelés ellentmondásosságával találkozunk, hiszen a szeretet követelésből való teljesítése, nem szeretet. Ugyanakkor a szeretetteljes kapcsolatok építésében már elbuktunk, nincs lehetőség végleges betöltődésre, mint ahogy nincs lehetőség a boldogság maradék nélküli és teljes megragadására, így folyton arra kell törekednünk, hogy helyesen mérjük fel a másik ember szükségletét. A szeretet áll az etikai követelés által megkövetelt gondoskodás középpontjában, de csak akkor válik ez a gondoskodás olyaná, amit megkövetelnek, amikor ez a szeretet elmarad. A szamaritánus alakjában nem egy hőssel találkozunk, aki mindörökké megmentette a szenvedőt, hanem egy olyan ember cselekvésével, aki tette, amit tennie kell, a jól látható sebek gyógyítása érdekében, de nem tudunk arról, hogy ez milyen hatással volt a szenvedőre, azokra akik cserben hagyták őt, azokra akik bántották őt, vagy a társadalom egészére nézve.

A teljesíthetlenség jelzője az előző kitételeket is megkérdőjelezi, hiszen a követelés határait mutatja meg. Az utolsó jelző viszont azt is kiemeli, hogy az emberi korlátozottságunkban a szeretetben való végleges betöltődés hiú ábránd marad.

Az etikai követelés jellemzőinek visszahatását a bizalom fogalmára Løgstrup nem elemzi. Milyen értelemben jelennek meg a bizalom esetében e jellemzők?

A bizalom csendessége, némasága adott. A bizalom helyzetéből már kibillennünk, amikor valaki azt ismételteti, hogy „bízz bennem”, vagy azt kell ismételtetnem magamnak, hogy „bízom benned”. A bizalom csendje azt a megkérdőjelezetlenséget jelenti, amellyel támaszkodni tudunk képességeinkre, környezetünkre. Ez viszont nem azt jelenti, hogy megkérdőjelezhetetlen volna ez a passzív adottság: tematizálhatjuk ugyan, anélkül azonban, hogy a bizalomról való lemondására, annak feladására törekednénk, hisz ez már önmegsemmisítés volna.

A bizalom radikális mivolta szintén lényeges. A bizalom kérdése a kockázat megjelenésével tematizálódik. A kockázat valami megkérdőjelezhetőre vonatkozik, amivel szemben bizalmatlanságot tanúsítunk. Tehát a bizalom igazából akkor jelenik meg, amikor a bizalmatlanság feszültsége megjelenik. „Bízzak vagy ne bízzak” kérdése szembesít bennünket azzal, hogy a bizalom radikalitásával a bizalmatlanság határainak a feszegetésével találkozom.

Az egyoldalúság kérdését a bizalom esetében is alkalmazhatjuk. A bizalom alapvetően a kétoldalú viszony kölcsönösségének a számítgatásán alapszik. A meg-

¹⁹ Uo. 121. (S. f.)

bízó és a megbízott kölcsönös elvárásokkal állnak egymással szemben. A megbízó kiszolgáltatottságát a megbízott szavahihetőségének a kérdése ellensúlyozza. A kétoldalú viszony egy társadalmi normarendszerbe ágyazódik, amely előírja a megbízó és a megbízott szerepkörét, amelynek a betartását jutalmazza vagy bünteti. Az egyoldalúság kitételére azért van szükségünk, mert a racionalizáló viszonynak valódi tartalmat a megbízó vagy a megbízott többlet teljesítése adhat. A kölcsönösség számíthatása tönkreteszi annak a fogalomnak az értelmét, hogy „szívesen”.

Végül, ahogy a követelés esetében, úgy a bizalom esetében is a határvonalak feltérképezéséről volt szó, és be kell lássuk, hogy e feltételek teljesíthetetlenek, viszont magának a fogalomnak a lehetőségfeltételét biztosítják. A bizalom teljesíthetősége e feltételek mellett konkrét formában csak kivételes esetekben mutatkozik meg.

Úgy a követelés, mint a bizalom esetében kiemelhetjük azt, hogy itt nem a tökéletes formáról van szó, hanem a végtelen lehetőségről. Tökéletesen gondoskodni, szeretni, teljesíteni az etikai követelést képtelenség, az emberi végességet meghaladja. Ugyanez érvényes a bizalom tökéletes formájára is. Ha a végtelen fogalmát hívjuk segítségül, más kép vetődik elénk a bizalomról és a követelésről a személyek közötti kapcsolatok viszonylatában is. A végtelen gondoskodás, szeretet azt jelenti, hogy ez a követelés számtalan formában jöhet velünk szembe és számtalan formában válaszolhatunk rá. A végtelen bizalom hasonlóképpen a megajándékozottság változatosságának vég nélküliségét jelenti. Amit ezáltal véges lényekként nyerünk, az annak a végtelen formája, ahogyan embereként lehetőségünk van élni és valamivé válni.